

הרב אלישע אנצ'לוביץ

איסור רבית: ניתוח כלכלי ומוסרי¹

מאמר זה הינו המשך לסדרת מאמרים אשר התחלתי בשני הכרכים הקודמים של עלון זה, הנסיון לעסוק בטעמי ההלכה בהתייחסות לפרטי ההלכות; התוצאה, ההשלכה של הלכה היא טעמה. במאמר הראשון (הדן במעמדו של חרש-אילם בחברתנו אנו) שילבתי את הטעם בשפה ובלימוד הלכתי קלאסי. במאמר השני (הדן בשאלה למה נישואין וגירושין הלכתיים בנויים על יסוד קנינה של האשה על ידי האיש ומסקנות הלכתיות לימינו עתה) עברתי לניתוח מוסרי ואנתרופולוגי בשיטה השוואתית-סינכרוני המבוסס על שילוב מקורות מהתנ"ך ועד האחרונים (עם התייחסות קלה לרקעים ההיסטוריים השונים). שני מאמרים אלו הדגימו את טענתי שאפשר לשלב שיקול טעמי ההלכה בצורה מודעת בפסיקת ההלכה בלי להרסה. ברם, שני מאמרים אלו, במורכבותם היתירה, פיספסו את אחת המטרות של לימוד הלכות על פי טעמיהן שהיא להפוך את השיח ההלכתי לשיח שכל מקבל עול יכול להשתתף בו ובכך להתחייב באחריותו למעשיו בלי טענת ניכור משפה אזוטרית. לכן במאמר זה, בכוונתי להראות שיטת לימוד ו"פסיקה" (הפקת מסקנות אופרטיביות) השמה לב למחלוקות בין במקורות וכד כבד מצליחה לרדת לסוף דעתן בלי מורכבות יתירה.

בבואנו לדון בבעיית ההלוואות והריביות, עלינו לשאול שתי שאלות:

¹ הערת מערכת [נ.ל]: נושא הלוואות הבנקים משכנתאות וגדרי רבית וכול' נידון בהרחבה בעת האחרונה במאמריהם של הרב יעקב אריאל והרב יואל בן נון בחודשים האחרונים בגליונות השבת של עיתון הצופה. המאמר נכתב ללא ידיעת המאמרים הנ"ל והוא נוגע בעיקרי דבריהם. המעיין מוזמן ללמוד מאמר זה ובמקביל להשוותו בעיקר למאמרו של הרב אריאל, שמסקנתו של כותב מאמר זה קרובה היא לשיטתו.

1) האם אפשר להצדיק מוסרית הלוואה כלשהי, אפילו בלי ריבית, כאשר יתכן מצב שלווים, שהתחילו בלי כלום הופכים לבעלים של דבר גרוע מלא-כלום: חוב?
 2) למה כדאי להלוות לזולת? מה מניע את האדם להלוות לזולת?

בהתייחס לשאלה הראשונה, איך אפשר להצדיק הלוואה באשר היא, נציע שלוש תשובות אפשריות:

א) רק לאדם שאיננו חסר-כל מותר ללוות, הלוואה שבאה לפתור בעיות של תזרים מזומנים, ולמעשה אינה יוצרת מצב של חוב בלתי ניתן לכיסוי.

ב) אדם עני יכול ללוות רק כל עוד החוב שלו לא מחמיר את מצבו. לדוגמא- אם תנאי ההחזרה מותירים בידי סכום מספיק עבור צרכים בסיסיים, כמו דיר, מזון וביגוד.

ג) אפילו אם מדובר באדם שאינו עני גמור, ואינו בהכרח זקוק להלוואה, יתכן שכדאי לו לקחת סיכון כלכלי במטרה להביא לשיפור מצבו. במקרה כזה על הסיכון להיות מחושב כך שבמקרה של כישלון לא תיפגע היכולת לספק צרכים בסיסיים כנ"ל.

שלוש התשובות הללו חוברות במקורות היהודיים- מן התנ"ך ועד אחרוני המפרשים והפוסקים.

בהתייחס לשאלה השנייה שהעלינו, למה כדאי להלוות לזולת? נציע ארבע תשובות אפשריות:

א) אדם מלווה לזולת מתוך ציפייה לזכות בחלק מן הרווח שעשוי להיות מופק מהסיכון.

ב) אדם מלווה כי באותה עת יש לו תזרים מזומנים, וכך הוא מבטיח את עצמו בעתיד, במקרה שיזדקק להלוואה בעצמו.²

ג) אדם מלווה לזולת מתוך אלטרואיזם- רצון לעזור.

²Marcel Mauss, *The Gift: The Form and Reason for Exchange in Archaic Societies*, trans. W. D. Halls. New York and London: W. W. Norton, 1990. הלכות אבל ו,ו; שו"ע אה"ע ס,א.

ד) אדם מלווה לזולת מפני שהוא מקווה להרוויח על חשבון הלווה. לפי התורה, המניע האחרון שהזכרנו הוא פסול, ומשום כך כל הצורות האינטרסנטיות והעיסקיות של הלוואה הן אסורות לחלוטין.

עתה נתחיל לבחון את המקורות. המקור הראשון שנציג עוסק בהלוואה לאדם עני. מאחר שלעניים אין רכוש בעל ערך, מובן שהמלווה האנוכי מעוניין להרוויח מההלוואה בעתיד. מעשה זה מותקף נמרצות:

(יא) והוא אֶת כָּל אֵלֶּה לֹא עָשָׂה כִּי גַם אֶל הַהֲרִים אָכַל וְאֶת אֲשֶׁת רֵעֵהוּ טָמָא :
 (יב) עָנִי וְאֶבְיֹן הוֹנֶה גְזֻלוֹת גָּזַל חָבַל לֹא יִשְׁיֵב וְאֶל הַגְּלוּלִים נָשָׂא עֵינָיו תוֹעֵבָה עָשָׂה :
 (יג) בְּנֶשֶׁף נִתֵּן וְתַרְבִּית לְקַח וְחֵי לֹא יִחְיֶה אֶת כָּל הַתּוֹעֲבוֹת הָאֵלֶּה עָשָׂה מוֹת יוֹמֵת דָּמְיוֹ בּוֹ יִחְיֶה :
 (יד) וְהִנֵּה הוֹלִיד בֶּן נִיָּא אֶת כָּל חַטָּאת אָבִיו אֲשֶׁר עָשָׂה וְיִרְאֶה וְלֹא יַעֲשֶׂה כֵּהֵן :
 (טו) עַל הַהֲרִים לֹא אָכַל וְעֵינָיו לֹא נָשָׂא אֶל גְּלוּלֵי בַּיִת יִשְׂרָאֵל אֶת אֲשֶׁת רֵעֵהוּ לֹא טָמָא :
 (טז) וְאִישׁ לֹא הוֹנֶה חָבַל לֹא חָבַל וְגִזְלָה לֹא גָזַל לְחִמּוֹ לְרַעֵב נִתֵּן וְעָרוֹם כֶּסֶף כָּבֵד :
 (יז) מִעֲנֵי הַשִּׁיב יְדוֹ נֶשֶׁף וְתַרְבִּית לֹא לְקַח מִשְׁפָּטֵי עָשָׂה בְּחֻקֹּתַי הִלֵּךְ הוּא לֹא יָמוּת בְּעֹן אָבִיו חֵיהַּ יִחְיֶה :

יחזקאל פרק יח

כפי שהתורה מציינת, הבעיה היא שבכל פעם שהלווה מצליח להרוויח סכום כלשהו למחייתו, הוא מיד מאבד אותו מכיוון שהמלווה גובה את הכסף בקביעות ובהתמדה.

אם כסף תלווה את עמי את העני עמך לא תהיה לו כנשה לא תשימון עליו נשך :
 שמות כב: כז

למעשה, הלוואה אינטרסנטית עלולה להביא לשיעבוד של בעל החוב (ומכיוון שנורמות חברתיות בדרך כלל מוצאות את ביטוין במערכת החוקים, יתכן שבסופו של דבר השיעבוד עלול לקבל תוקף חוקי).

- (א) ותהי צעקת העם ונשיהם גדולה אל אחיהם היהודים :
- (ב) ויש אשר אמרים בנינו ובנתינו אנחנו רבים ונקחה דגן ונאכלה ונחיה :
- (ג) ויש אשר אמרים שדתינו וכרמינו ובתינו אנחנו ערכים ונקחה דגן ברעב :
- (ד) ויש אשר אמרים לוינו כסף למדת המלך שדתינו וכרמינו :
- (ה) ועתה כבשר אחינו בשרנו כבניהם בנינו והנה אנחנו כבשים את בנינו ואת בנתינו לעבדים ויש מבנתינו נכבשות ואין לאל ידנו ושדתינו וכרמינו לאחרים :
- (ו) ויחר לי מאד כאשר שמעתי את זעקתם ואת הדברים האלה :

נחמיה פרק ה

כאמור, הלוואה שמטרתה להרוויח על חשבון הלווה היא פסולה ואסורה. כפי שהתורה מתארת במילים חריפות:

- (כ) לא תשיך לאחיך נשך כסף נשך אכל נשך כל דבר אשר ישך : (כא) לנכרי תשיך לאחיך לא תשיך ...

דברים פרק כג

מן הראוי שאדם ילווה לזולת מכיוון שהלווה זקוק לכך ולא במטרה לנצל אותו. הסיבה לכך שהאדם טוב-הלב לא נותן את הכסף לעני כתרומה במקום הלוואה אולי קשורה לעובדה שהוא מחוייב במיסוי גבוה מאוד של תרומה, מעשר ראשון, מעשר שני, לקט שיכחה ופאה. יתכן שהאדם הטוב פשוט לא יכול להרשות לעצמו לוותר על החזר כספי. זה מוביל את התורה להתיר גבייה של סכום שהוענק. זאת ועוד, כל זמן שהמלווה לא מתכוון להרוויח דבר מההלוואה וברור שהכסף מיועד לטובת הלווה, אפילו במקרה כזה, לא מספיק שהלווה יהיה משוכנע שהוא מסוגל להחזיר את ההלוואה, גם המלווה צריך להיות בטוח בכך. למלווה אסור לגבות יותר ממה שיוותר ללווה את הנחוץ לו לקיום בסיסי, וגם לא מאמצעי הפרנסה המבוססת על מיומנותיו.

(י) כי תשה ברעך משאת מאומה לא תבא אל ביתו לעבט עבטו :

(יא) בחוץ תעמד והאיש אשר אתה נשה בו יוציא אליך את העבוט החוצה :

(יב) ואם איש עני הוא לא תשכב בעבטו :

(יג) השב תשיב לו את העבוט כבא השמש ושכב בשלמתו וברכך ולך תהיה

צדקה לפני ידוד אלהיך

דברים פרק כד

כשיגיע זמן הפרעון ובא לגבות חובו, מסדרין לבעל חוב.

1. כיצד, אומרים ללוה: הבא כל המטלטלים שיש לך ונתנין {משאירים} לו

{ללוה} מהכל:

- מזון שלשים יום (כבינוני שבעיר, אע"פ שאכל תחלה כעני) (ג"י פרק

הנ"ל),

- וכסות י"ב חדש; ולא שילבש בגדי משי או מצנפת זהובה, אלא מעבירים

אותה ממנו ונותנים לו כסות הראויה לו ל"ב חדש,

- ומטה לישב עליה, ומטה ומצע (ושאר צרכי המטה) (טור) הראוים לו לישן

עליהם ...

- ונותנים לו סנדלו ותפיליו.

2. היה אומן, נותנים לו שני כלי אומנות מכל מין ומין, כגון שהיה חרש נותנין

לו שני מעצדין ושתי מגרות....

3. היה אכר או חמר, אין נותנין לו לא צמדו ולא חמורו. וכן אם היה ספן, אין

נותנין לו ספינתו.... ואפילו אם הוא תלמיד חכם ותורתו אומנותו, אין

מניחים לו ספריו...³

שולחן ערוך חו"מ צו: כג על פי משנה ערכין ו, ג-ד

אולם משתמע מהמקור הקודם החוק שלפיו אפשר לגבות חוב בצורת עיקול רכוש

מאדם בעל נכסים. אמנם, כפי שראינו הנביא נחמיה מגנה את המלווים שמעקלים

מבעלי החוב את אדמתם, כאשר היא משמשת כערבון. אם אדם בעל ממון מוגבל

³ לכאורה, משאירים ללוה את צרכיו בלבד ולא את צרכי אשתו וילדיו (שם, כד) אבל באמת אין הדין כן. אין למלוה יכולת לעקל את נכסי המטלטלין שהלוה מעביר לבעלות אשתו או ילדיו לפני זמן פרעון החוב (שם, כה וכן שיטת המרדכי המובאת בסמ"ע סעקס"ג), אלא את הנכסים שלא הועברו לאשה וילדים וכן הכנסותיו של הלוה להבא (חוץ ממזון לשלשים יום, וכו'). וכן אין המלוה גובה מנכסי קרקע של אשת הלוה ולא מהרוחים של נכסים אלו (שם בשו"ע).

במזומנים הוא עשוי ללוות כסף מאדם אחר בעל ממון שעתיד לדרוש את כספו בחזרה מיידית ביום הפירעון שנקבע מראש.
 כאשר אדם מעוניין להלוות בלי ריבית, למשל כדי שגם הוא יוכל ללוות בעת הצורך, אסור ללווה לגרום לו להפסד בכך שלא יחזיר את חובו בזמן הפירעון⁴. בשל כך, התורה מתירה למלווה להתנות את ההלוואה בסילוק החוב לאלתר באמצעות עיקול אדמת הלווה. מצד שני, איננו רוצים שאנשים ילוו כסף במטרה להרוויח את אדמות הלווים. לכן בעת שאנו מתירים למלווה לגבות את כל הסכום בבת-אחת באופן של עיקול קרקעות ומכירתן, בו בזמן איננו מאפשרים לו להלוות מתוך ציפייה לכישלון של הלווה, בכוונה תחילה לעקל את נכסיו.

מפני מה אמרו בע"ח חוב בבינונית? כדי שלא יראה אדם לחברו שדה נאה ודירה נאה ויאמר אקפץ ואלונו כדי שאגבנו בחובי לפיכך אמרו בעל חוב בבינונית אלא מעתה יהא בזיבורית! א"כ אתה נועל דלת בפני לוויין⁵

גיטין מט ע"ב

למעשה, אם המלווה לא היה זקוק מיידית לכסף ולא מכר את השטח המעוקל, ללווה יש זכות לפדות את אדמתו (אם הוא מצליח להשיג את הסכום הדרוש).

...לאחר זמן השיגה ידו של לזה או של נטרף או של יורשיהם והביאו לבעל חובו מעותיו, מסלקין אותו מאותה קרקע, אפילו שהתה ביד הבעל חובו כמה שנים....
 ואם השביח [הקרקע] מחמת הוצאה, נשבע [המלווה שהשביח] ונוטל כדין היורד ברשות.
 ואם השביח מאליו, כגון שנתייקר, אינו נותן לו אלא דמי חובו בלבד.
 הגה: וי"א דאם הוציא עליה והשביחה, לא הדרא כלל.

⁴לסקירה קצרה של זכות זו, עיינו בתוספות בבא בתרא צב ע"ב ד"ה אי דליכא ותוספות כתובות צב ע"א ד"ה אי פיקח
⁴הקורא עשוי לתהות מה משנה מהי איכות הקרקע, אם בשני המקרים (שטח קטן ופורה מול שטח גדול עם קרקע דלה) עלות הקרקע שווה, עובדה שמצביעה על ערכה של הקרקע. אך זוהי טעות בסיסית בכלכלה. העלות של שטח גדול ודל היא גבוהה מאוד יחסית לערך היצרני שלו, מאחר ורק איכרים נואשים כלכלית עשויים לקנות אותו (בלית ברירה). גם זמן העבודה של האיכר על קרקע כזו הוא יקר יחסית, אך לאיכר נואש אין מקורות הכנסה נוספים, המשאב היחיד שיש לו הוא: זמן. (השווה למציאות של שכונת-עוני שאין בה אמצעי תחבורה ומחירי המצרכים בה גבוהים יחסית). המלווה לא ירצה לעקל מבעל החוב קרקע שיצטרך למצוא בשבילה המוני קונים עניים; הוא יעדיף לעקל קרקע שתוכל להימחר לקונה אחד.

שולחן ערוך חו"מ קג, ט

ישנה בעיה רצינית בנוגע לעמדה הכלכלית המוצגת כאן. למלווה נשאר מניע מאוד מצומצם להלוות לזולת כסף, כסף העשוי לעזור ללווה לשפר את מצבו הכלכלי. כל מי שלמד כלכלה בסיסית יטען שהמניע שחסר כאן הוא זה שבדרך כלל משמש המניע העיקרי להלוואה. למרות שמלווה יכול להסתמך אך ורק על התקווה לגבות לנצח כספים מלווה נכשל, הלוואות ללא-ריבית-קצוצה (נשך) למעשה נשענות על ההנחה שהלווה אכן יצליח להחזיר את מלוא הסכום. כפי שהצענו לעיל, אחד הטעונונים המוסריים להצדקת הלוואות הוא שללווה יש זכות בחירה, האם הוא יכול להרשות לעצמו לקחת סיכון- וכל אותו זמן הוא מוגן מהתרוששות מוחלטת ומהשתעבדות לתנאי החזר אינסופיים של חובו. נקודה זו של הימנעות מתנאי החזר אינסופיים, גם היא שיטה להבטיח שהכסף יינתן לטובת הלווה, במטרה לתת לו סיכוי הוגן לנסות לשפר את מצבו.

לאור נקודה אחרונה זו, אין זה מפתיע שהרב משה פיינשטיין התיר הלוואות לשם רווח, בתנאי שמחוייבותו של הלווה מוגבלת עד יום הגבייה. הדיון הבא מתמקד בבנק בבעלות יהודית בארצות הברית, שבעליו מתכוונים ללוות כסף מהמשקיעים, שבכללם גם יהודים, ולשלם להם ריבית.

אבל הנה אני אמרתי חידוש בענין איסור ריבית והוא לדעתי ברור לדינא, בדבר זה שרובא דרובא דאינשי מניחין מעותיהן במדינותינו בהבאנק ונוטלין הריבית שנותנין בכל באנק ובפרט באלו שנקראו "סייווינג באנק" ויש גם באנק שהם של יהודים, שאין עוברין על איסורי ריבית דאיכא על המלוה והלווה, משום דסתם מלווה הרי איכא שעבוד הגוף שיש על גופו של הלווה - אף שאין לו כלום - חיוב לשלם... אבל מלווה כזו שאינו עושה שום חיוב על גוף האדם לשלם... וכן הוא ענין הבנקים שבמדינתנו באמעריקא שגוף הבעלים של הביינק אינם מחוייבין כלום לאלו שהניחו מעותיהם בהביינק אף אם יזדמן שלא יהיה בהבאנק מעות לשלם, שלכן ליכא איסור ריבית אף כשהבאנק הוא של ישראל... אבל טעם זה אינו מועיל להתיר ללוות מהבאנק כשהוא של ישראלים אם הלווה הוא איש פרטי שיש עליו שעבוד הגוף... לשלם.

שו"ת אגרות משה חלק יו"ד ב' סימן סג

אין זה מפתיע שעמדה זו הותקפה, מאחר ויש דרך טובה יותר להבטיח שהסיכון שהלווה לוקח- ישתלם, והיא לגרום למלווה להשתתף בסיכון הכלכלי של הלווה- ליצור שותפות ביניהם, "עיסקא".

אמרי נהרדעי: האי עיסקא, פלגא מלוה ופלגא פקדון. עבוד רבנן מילתא דניחא ליה ללוה, וניחא ליה למלוה.

תלמוד בבלי מסכת בבא מציעא דף קד עמוד ב

חצי אחריות אונסים עליו כמלוה, וחצי אחריותה על בעלים כפקדון {והם גם נחלקים חצי-חצי ברווחים}

דש"י מסכת בבא מציעא דף קד עמוד ב

נשאלת השאלה מדוע שהמלווה יטרח להלוות חצי מהסכום (כפקדון) כאשר רק החצי השני מיועד לרווח. אם השקעה זו היא בעלת-ערך, אזי המלווה אמור להשקיע בה איזה סכום כסף שהוא רואה לנכון, לפי חישוב הסיכון הכרוך בכך. סיבה אחת היא שסכום ההלוואה מבטיח שהלווה ינהג באחריות, משום שאם הוא יפסיד את הכסף שהילווה יהיה עליו להחזיר את הסכום מכיסו. סיבה נוספת היא שהפרויקט עשוי לדרוש סכום התחלתי מסוים, אך הזים לא מעוניין להשקיע (ולסכן) את כל הסכום, והוא מעדיף לזכות בחצי מהרווחים מאשר מלהסתכן בהפסד של כל הסכום.⁶

לשיטה כלכלית זו של שותפות שווה בין המלווה והלווה ("עיסקא") יש גם חיסרון: הרבה מלווים יעדיפו השקעה עם סיכון נמוך, השקעה שבה אמנם פוטנציאל הרווח הוא נמוך יותר אבל מאידך, מובטח שלא כל הסכום ירד לטמיון.

⁶ כמובן, אם ההלוואה היא מקור ההכנסה היחיד של הלווה, קטן הסיכוי שהוא ינהג איתה בחוסר אחריות, יבזבז את הכסף וישאר עם חוב, שאין באפשרותו לפדות. ישנה דרישה הלכתית מהלווה להשקיע את הכסף שלו בצורה אחראית ומחושבת ואז במקרה שההשקעה כושלת הוא יהיה אחראי על פחות מחצי הקרן או יקבל מהמלווה תשלום מינימלי. (להצגה והוטה של הלכות אלו, עייני ברמב"ם הלכות שלוחין ושותפין ו, ב-ד)

אפשר להתוכח עם גישה זו ולטעון שאסור לעודד השקעה כזאת, ושצריך למנוע מהלווה להיקלע לסיכונים כלכליים, אך היתה דמות רבנית מאוחרת שאכן התירה ההשקעה מסוג זה.⁷ לדוגמא, שלושה רבעים מהסכום יכולים להינתן כהלוואה ורק רבע ישמש להשקעה בפרויקט כלשהו (המלווה עשוי להרוויח רבע מהרווחים במקרה של הצלחה ועלול להפסיד רבע מסכום ההלוואה במקרה של כישלון). אפשרות זו יכולה להוות הגנה מוסרית: כפי שהזכרנו קודם לכן, אפשר לטעון שהלווה אמור להיות רשאי ללוות איזה סכום שהוא רוצה כל זמן שהוא לא מסתכן בנפילה אל מתחת לתנאי מחייה מינימליים ולא משתעבד להחזרים אינסופיים של החוב.

אמת הדבר שטענו שאחד היתרונות בהתנגדות לאינטרסים היא שהמלווה לא יתפתה לספק כסף ללווה, שמאוחר יותר ישקיע את הכסף בפזיזות לא מחושבת. בכל אופן, באפשרות זו הלווה צריך להיות מודע לרמת ההסתכנות הכלכלית שבהשקעה שהוא נוטל על עצמו בשל העובדה שאף אחד לא יציע לו תנאים יותר טובים, למשל חצי-חצי במקום רבע- שלושת-רבעי (משום שאם מישהו היה מעוניין להציע תנאים יותר טובים, הלווה היה מוצא את התנאים היותר טובים).

במילים אחרות, יתרון אחד שיש בעסקה הוא יתרון כללי בשביל הלווים בהלוואות מול מלווים בעלי מניעים רווחיים.

אם יותר להשקיע את כל סכום ההלוואה בשביל רווח, אזי בעלי הון יעדיפו להשקיע את כספם בפרויקטים מסוימים (עם ריבית גבוהה וסיכון נמוך). מצד שני, אם למלווה מובטחת תמורה הוא יספק כספים גם לפרויקטים פחות פרודוקטיביים.

עובדה זו מאפשרת לעני גישה שווה להון שאותו הוא ישקיע עם סיכוי פחות לרווח מאשר לאחרים, אבל ריווחי מספיק לאור האפשרויות האחרות העומדות בפניו. יתרון אחר שיש בעסקה הוא שהלווה מודע לרמת הסכנה⁸ שיש בה,

⁷ עייני/ ברמב"ם הלכות שלוחין ושותפין ו,ה.

⁸ השוה"א את ההבנה שלפי הרמב"ם תנאי ממוני כנגד זכות [הגנה] תורנית מועיל רק אם המותרות על זכותו ידעה בכירור על מה הואהיא מותרות (חדושי רבנו חיים הלוי על הלכות מכירה יג, ג).

ומאידיך - לרמת ההגנה.

לסיכום, הרב משה פיינשטיין מתיר להלוות וללוות לשם רווח, כל זמן שהלווה יכול להפסיד לא יותר מסכום מוגבל (לא כולל צרכים בסיסיים), לעומת המודל הרבני המוקדם שאוסר כל סוג של הלוואות בריבית, ומתיר רק צירוף של הלוואות בלי ריבית עם סכום נוסף המיועד להשקעה. מכל מקום, הרב משה פיינשטיין לא שינה את עמדתו; מבחינה כלכלית, זוהי הערכה מחודשת לשיטה הביניימית המותאמת לתקופתו שלו - "היתר עסקה".

בימי הביניים, בעלי-הון יהודים פולנים יכלו להרוויח סכומים מובטחים ורווחיים מהלוואות ללא-יהודים. על רקע זה, לא היתה להם מוטיבציה רבה להשקיע ולסכן את כספם בשביל יהודים, כשבאותו סכום שמולווה לגוי הם יכלו להשיג השקעה שהיא גם רווחית וגם ללא סיכון. אין זה מפתיע שתחת תנאים כאלה התפתח מודל כללי נוצרי של התעלמות מהאיסור על הלוואות בריבית. מודל זה אומץ על-ידי סמכויות רבניות עם שינויים עקרוניים. היתר עסקה (הן במודל הנוצרי והן במודל הרבני) מבוסס על מושג העסקה, במובן של שותפות, עם הבדל מהותי והוא שהצלחה והתועלת הם משוערים כך שמצופה מהלווה להחזיר את מלוא הסכום ועוד אחוז מסויים מהרווחים. הציפייה הגורפת הזו הוצדקה על רקע זה שלמלווה אין שום יכולת לוודא שהשקעה של הלווה אכן כשלה, ושהלווה לא העלים את הרווחים. עד כאן תיאורנו את הפיקצייה הנוצרית של "לא-הלוואה". הרבנים שינו את המודל כך שרק אם סכום הקרן מובטח וההשקעה של הלווה באמת כשלה אזי הוא זכאי לבחור לפטור את עצמו מתשלום הריבית.

ויהיה באחריות המלוה כו' - ואם המלווה אינו מאמין ללווה על ההפסד בקרן או בריוח אזי יכתוב בשטר העסקה

1. שאין הלווה נאמן בהפסד הקרן כי אם על פי עדים כשרים מפורסמים

2. ועל הריוח לא יהא נאמן כי אם בשבועה חמורה כרצון בעל השטר

דלא כאותן שנהגו לכתוב בשטר שגם בריוח לא יהא נאמן כי אם בעדים שזהו רבית גמור ש"ך יורה דעה סימן קסז ס"ק א

לפי המודל הרבני, לווה שהפסיד כסף שלוה, אך לא יכול להוכיח זאת (כפי שאכן קורה ברוב המקרים) צריך להחזיר רק את סכום ההלוואה. באופן טבעי, הלווה שמעוניין לשמור על דירוג אשראי טוב ינסה לספק את האינטרס של המלווה, כולל "הרווח המשוער" של העסקה, אבל הוא לא צריך לעשות זאת. מודל זה מתיר ללווה להיכנס לסיכון כלכלי גדול ואפילו לספק למלווה מניע כספי להלוות כספים למטרה זו מאחר והלווה צפוי להחזיר את הסכום כולו (כולל תוספת) אפילו במקרה של כישלון. בכל אופן, באותה מידה שהמניע לא מובטח לחלוטין יש פחות מוטיבציה למלווה להלוות לצורך השקעה בעלת סבירות גבוהה של כישלון והלווה מוגן מלהיות מובל לחוב אינסופי כתוצאה מניסיון לשלם גם את סכום ההלוואה וגם את תוספת הרווח.

זהו המודל שהרב משה פיינשטיין הרחיב על-ידי כך שהתיר עסקה כלכלית, שבה המלווה עלול להפסיד את רוב הסכום שהלווה, חוץ מהנכסים הנחוצים לקיומו, ושעשויים לסייע לו להתפרנס.⁹

לסיכום, יש לנו שני מודלים הלכתיים המאפשרים להפיק רווח ממתן הלוואה. הראשון מצריך מהמלווה להפסיד במקרה שהשקעת הלווה נכשלה, וזה מניא את המלווים מלהעניק הלוואות שיש בהן משום ניצול הלווה. המודל השני הוא פחות פאטרנליסטי ומאפשר למלווה לא להפסיד דבר כל זמן שהוא אינו פוגע באפשרותו של הלווה להתפרנס.¹⁰ שני המודלים הללו אוסרים הלוואות שנעשות מתוך ציפייה שהלווה לא יהיה מסוגל לשחרר עצמו מן החוב, הלוואות שמטרתן היא גביית ריבית ממושכת או עיקול נכסי הלווה. כלומר, שני המודלים ההלכתיים אוסרים הלוואות שאינן פרודוקטיביות.

⁹ באמת, היה לרב משה פיינשטיין תקדים נוסף והוא הלוואה על המשכון כאשר המשכון משמש כמקור יחידי לפירעון החוב. למרות שבפשוטות גם כאן קיים איסור רבית, הקילו באשכנז על ידי מתווה נכרי (רמ"א יו"ד קסח, ט) כל עוד שאי אפשר למלווה לגבות יותר מאותו משכון אשר כבר ניתן לו (הגהות מיימוניות דפוס קושניא הלכות מלווה ולוה ה, ג).

¹⁰ כפי שסיכם הרמב"ם את מטרת דיני ממונות במורה הנבוכים ג, מב: "המצות אשר כלל אותם הכלל השביעי, והם דיני ממונות... סבתם מבוארת, וזה שהם שיעור משפטי יושר בעסקים הנהוגים בין בני אדם בהכרח, ושיעורו העוסקים זה את זה להועיל כל אחד את חברו לא שיכוין האחד משני העוסקים לרבות חלקו בכל ושיהיה הוא המרויח מכל צד."

השלכה מעשית:

מבחינה הלכתית ומבחינה כלכלית, אופן ניהול ההלוואות כפי שהוא מתקיים כיום בבנקים ישראלים צריך להיאסר. אחריות זו איננה רובצת על כתפיהם של הבנקאים או המחוקקים בלבד. מבחינה הלכתית, האחריות לעצור את המצב היא של כל אחד ואחת מאיתנו, הלווים, הבנקאים, הערבים, הנוטריונים ואולי אפילו עורכי הדין המנסחים את תקנות החוזים.

ואלו עוברין בלא תעשה [של רבית]: המלוה, והלוה, והערב, והעדים
 וחכמים אומרים: אף הסופר

משנה בבא מציעא ה, יא

כפי שמסביר הטור, אפילו אם הלווה יכול לעמוד בתנאי ההחזר של ההלוואה-אסור לו לעשות זאת מאחר ומעשה זה מהווה תקדים שיוצר שוק שבו אי-אפשר ללוות, חוץ מבתנאים של עול כבד-מנשוא ובתנאים שאינם פרודוקטיביים.¹¹ האם זוהי דרישה מוגזמת מהלווה? סביר להניח שכן¹² (אלא אם כן ישנה התארגנות של הקמת בנקים קהילתיים).

בכל מקרה, יש הבדל בין אדם שהוא שלם ושבע רצון לגבי חטאו לבין אדם שאמנם חוטא בקביעות אך מעדיף להמנע מהתנאים המביאים אותו לידי כך.¹³ אם איננו יכולים להקים בנקים קהילתיים (ולכן ממשיכים ללוות מהבנקים), אזי מוטל עלינו לפעול לשינוי החוק. הן ההלכה והן התיאוריה של צמיחה כלכלית על-ידי השקעת כספים פרודוקטיבית (קפיטליזם) מתנגדות לשיטות הבלתי מוסריות של הבנקים בימינו.

¹¹ טור יורה דעה סימן קס: "ואפי' הלוה והנותנו עובר משא"כ בשאר דיני ממונות שאם אדם רוצה ליווק בנכסיו רשאי אבל מפני רגילות החטא מזהיר גם בלוה"

¹² ולכן ישנם פוסקין המצדיקים היתר עיסקא על הלוואות שאינן עיסקיות (כגון משיכת יתר) כל עוד שאחוז הריבית הוא אחוז המתאים להלוואות עיסקיות, סכום נמוך מהרווח הממוצע של עסקים הלוקחים הלוואות.

¹³ הראשון נחשבות מומר להכעיס והשני נחשבות מומר לתיאבון - בית יוסף מובא ברמ"א יו"ד ב,ה. ברור שמומר להכעיס נדון ביתר חומרה מאשר מומר לתיאבון - שו"ע חו"מ רסו, ב; שו"ע חו"מ תכה, ה.